

QARAQALPAQ DÁSTANLARINDA GIDRONIMLERDİŇ JUMSALIWI

Mambetova Gulnaz Jaksimuratovna

Ájiniyaz atındaǵı NMPI Gumanitar hám jámiyetlik
pánlerdi aralıqtan oqıtıw kafedrası docenti(PhD)-
<https://doi.org/10.5281/zenodo.10851288>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 10-March 2024 yil
Ma'qullandi: 15- March 2024 yil
Nashr qilindi: 22- March 2024 yil

KEY WORDS

*Gidronimika, gidronim,
geografialıq atamalar, suw
obyektleri, dárya, kól, háwiz.*

ABSTRACT

*Maqalada qaraqalpaq xalıq dástanlarında
gidronimlerdiń tutqan ornı haqqında sóz júritilip,
gidronimlerdiń qollanılıwı ilimiy tiykarda analizlengen.
Dástanlar tilindegi gidronimler xalqımızdıń qonis
basqan jerlerin, tillik baylıǵımızdı belgilep kórsetedi.
Maqalada dástanlarındaǵı gidronimlerdiń
semantikasına analiz jasalǵan.*

Geografialıq atamalar hám olarǵa baylanıslı máselelerdi toponimika tarawı úyrenedi. Gidronim «suw atları» degen mánide grekshe hydor - «suw», onoma- «at» degen sózlerden qalıplesken. Gidronimika suw obyektlerine baylanıslı atamalardı hám olarǵa qatnaslı bolǵan máselelerdi izertleytuǵın taraw.

Suw obyektleri bolǵan okean, dárya, teńiz, kól, kanal, bulaq, suw saqlaǵısh, háwiz, salma, jap, batpaqlıq hám t.b. gidronimikanıń tiykarǵı izertlew obyektı bolıp, olarǵa qoyılǵan menshikli atamalardıń qoyılıw sebepleri, leksika-semantikalıq hám grammatikalıq ózgeshelikleri, morfemalıq qurılısı h.t.b. sıyaqlı máseleler usı tarawǵa qatnaslı izertlenedi. [1.6].

Gidronimler hám olarǵa baylanıslı ózgesheliklerdi ilimiy kózqarastan arnawlı izertlew tek til ilimi ushın ǵana áhmiyetli bolıp qalmastan, tariyx, geografiya, geologiya h.t.b ilim tarawları ushın da bay material bolıp esaplanadı.

Suw obyektleriniń atamaları ózinde belgili bir waqıya, hádiyse, tariyxı jámligen. Óytkeni, hárbir gidronimniń menshikli, geografialıq atamalardıń kelip shıǵıw tariyxı, arnap qoyılıw sebepleri bar. Sonday-aq, gidronimler leksikologiyanıń obyektı, sózlik quramniń birligi sıpatında tanıladı. Olar belgili bir sóz shaqabına qatnaslı bolıp, óziniń anıq bir quramına, qurılısına iye bolıp keledi. Bul jaǵday gidronimlerdi leksika-semantikalıq, tariyxıy shıǵısı, grammatikalıq qurılısı jaǵınan hár tárepleme úyreniw zárúrligin payda etedi. Ásirese ,qaraqalpaq dástanları tilinde de bir qatar gidronimler jumsalǵan.

Qaraqalpaq dástanlarınıń tilindegi jer-suw atamalarında tómendegi gidronimikalıq terminler qatnasqan. Teńiz, dárya, kól, say, oy, hawız, bulaq, suw.

Teńiz - bir sheti qurǵaqlıq penen tutasıp jatırǵan úlken kólemli suw. [2.308]. Bul geografialıq termin Aral teńiz, Astarxan teńiz, Qara teńiz, Shın teńiz sıyaqlı toponimlerdiń quramında ushırasadı.

Dárya sózi parsı tilindegi *derya-teńiz* sózinen alınǵan. Túrkiy tillerdiń kópshiliginde dárya mánisinde qollanılardı. Dástanlardıń tilinde ushırasıwına mısallar, *Aq dárya, Jayxun*

dárya, Nil dáryası.

Kól - qaraqalpaq tilinde hám qaraqalpaq toponimiyasında ónimli qollanilatúǵın geografıyalıq termin esaplanadı. Bul termin arqalı kóplegen suw obyektleri atamaları, sonday-aq, mikrotoponimler jasalǵan. Kól termini mánsi boyınsha aynalası tuyıqlanıp jatqan suw obyektin bildiredi. Mısalı, Qara kól, Quba kól.

Kóplegen gidronim terminler, joqarıda atap ótkenimizdey, bulaq kól hám t.b. sózler arqalı jasalıp, shıǵısı boyınsha ulıwma túrkiy tillik sıpatqa iye boladı, al jarma, qoltıq, tuba sıyaqlı atamalar-óz tillik sózler qatlamına tiyisli. S.Qoraev: «Kól - qurǵaqlıqtaǵı shuqırılıqlardı toltırıp turǵan suw háwizi»-deydi.

Qarakólden terdim endi qamıstı,

Esitip aǵızdım kózimnen jastı,

Molla alsa Tayday sulıw arıwdı,

Men etemen jezde dewge namıstı (Hatam-Tay. 201-b)

Munaqqashtur anıń mamıq párleri,

Tuǵır ústinde bolar, jayı tarlannıń,

Kólde órdek kórse titrer párleri,

Áydárhaǵa megzer kózi tarlannıń (Sayatxan-Hámira. 218-b)

Kózde jasım **Jayxun** kibi aǵadur,

Meniń júrek-bawrım qanǵa toladur,

Ya bir biywapaǵa kewil beredur,

Dártim kúshli bolsa, jılamayın ba? (Ǵarıp-ashıq. 119-bet)

Neshshe mánziller jol júrdi. Áne, Hámirajan qattı shólledi. –Háy ata, bul ellerde **suw** kórgen jeriń joq pa?-dedi. (Sayatxan-Hámira. 196-b)

Suw-suw túrkiy tillerdiń kópshiliginde hár túrli variantlarda qollanıladı.

Burıńǵı ótken zamanda,

Zamannıń qádim waqtında,

Reyimsiz aqqan **Aqdárya**,

Aqdáryanıń boyında,

Aqmaq patsha elinde. (Hatam-Tay. 195-b)

Dárya - kólemi boyınsha kanal, jap hám t.b. suw obyektlerinen úlken, aǵatúǵın suw obyektı. Ázerbayjan toponimlerin izertlegen G.A.Geybullaev dárya sózi iran tilinen kirgen dese [3.88], N. Begaliev parsı tilinde dárya yaǵny teńiz sózi menen baylanıslı [4.76] ekenligin kórsetedi.

Bir neshe kún jol júrip Málik sawdagerleri menen Yusip jatqan sol **qudıqtıń** basına tústi. Álqıssa, Málik qulına: - **Qudıqtan suw** alıp kel, - dep jiberdi. Qul kelip **qudıqqa** qawǵa saldı. Qawǵası awır boldı.(Yusip-Zliyhá. 301-b)

Qudıq hám quyı apellyativleri qaraqalpaq ashıqlıq dástanları tilinde az da bolsa ushırasadı:

Málik Rayan keshte jatıp tús kórdi. Túsinde **Nil dáryasınan** jetti semiz sıyır, jetti arıq sıyır shıqtı hám jetti jas buwday kógerdi, jáne jetti quwraq biyday payda boldı. (Yusip-Zliyhá. 317-b)

Hawızlar qazdırıp, **suwǵa** toltırdım,

Qayǵı manan qızıl júzim soldırdım,

Ǵarıp ushın zerli tósek saldırdım,

Barsań sálem degil, kelsin ǵarıbim. (Ǵarıp-ashıq. 149-b)

Háwiz - suwdi saqlap qoyıwǵa arnalǵan jasalma suw obyektı. Háwiz-shıǵısı arab tiliniń sózi bolıp, «hawzun, basseyn, suw saqlaǵısh, úlken ıdıs, qarıq, salma», al, házirgi kúnde de «suw saqlaytuǵın orın». [4.73].

Aldında bir neshshe daǵlar, **dáreler**,

Búlbili sayraydı, gúller ashılar,

Kónil qoyma baratırıp ústimde,

Bul anańa dúnya bolar sonda tar. (Hatam-Tay 220-b)

Bir bálent jay kórindi,

Dógeregi baǵ, diywal,

Sarhawızlar qazılǵan,

Shasıpalar qurılǵan.(Hatam-Tay. 205-b).

Dástanlar tilinde qollanılǵan gidronimler búgingi kúnde de tilimizde ushırasadı.

Juwmaqlap aytqanda, toponimikalıq atamalar hár qanday folklorlıq shıǵarmalar tilinde ushırasıp, olardan dástanlardıń tilinde de leksikalıq quramınıń belgili bólegin quraydı. Dástanlar tilindegi gidronimler xalqımızdıń qonıs basqan jerleri, kóp ásirlik tariyxınan derek beriwı menen birge, tillik baylıǵımızdı da belgilep kórsetedi.

Ádebiyatlar:

1. Mámbetova G.J. Qaraqalpaqstannıń arqa rayonları gidronimleri. Nókis. «Qaraqalpaqstan». 2021. - B.6.
2. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. -Нөкис: «Қарақалпақстан». IV т.-1992.- Б.308.
3. Гейбуллаев Г.А.Топонимия. Азербайжана. - Баку: ЭЛМ, 1986. -С.88.
4. Бегалиев Н. Самарканд вилояти гидронимлари: Филол. фан. ном...дис. - Самарканд, 1994. -Б.73-76